

A HARMADFOKÚ KÉPZÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI

A harmadfokú képzés 1990 óta került az oktatáspolitikai napirendjére. Ennek magyarázatát az oktatás *demográfiai* adatai adják, amelyek alapján két jelentős hatás különíthető el: egyrészt a születésszám hosszú távú várható csökkenése, másrészt az 1973-76 között születettek demográfiai hullámának hatása, amely rövidebb távon a releváns korcsoportok létszámának változását eredményezi. A demográfiai hullám végigvonulása az oktatási rendszeren az 1990-es évek folyamán éri el a harmadfokú képzési struktúrát. Cikkünkben arra a kérdésre keressük a választ, hogy az ország eltérően fejlődő térségeiben várhatóan hogyan fog alakulni a harmadfokú képzés iránti igény.

A vizsgálat, amelyre hivatkozunk, annak a kutatásnak a része, amelyet az *Oktatáskutató Intézetben* évek óta folytatunk a lakosság iskolázottságának ún. térszerkezetére vonatkozóan. Jelen elemzésben a felsőfokú továbbtanulás iránti igények várható alakulását tekintettük át térségi bontásban, és szembesítettük azt a rendelkezésre álló képzési kapacitásokkal. Az általunk karbantartott és folyamatosan fejlesztett statisztikai adatbázisból (*Országos Területi és Településhálózati Információs Rendszer*) az 1980-as és 1990-es KSH népszámlálások részletes településsoros adatait vettük alapul. A két adatsorból felhasználtuk a népesség számát korévek szerinti bontásban, 1980-1990 közötti természetes szaporodását, a közép- és felsőfokú végzettségük arányát, valamint a KSH vonatkozó 1993 és 1994-es településenkénti demográfiai adatait.

Eddigi eredményeink alapján azt feltételezzük, hogy az ország eltérően fejlődő térségeiben a harmadfokú képzés iránti igények jelentősen eltérnek egymástól. Ez részben megmagyarázza a harmadfokú képzési intézményhálózat területileg erősen eltérő fejlettségét. Amennyiben a vizsgálat ezt a feltételezést erősíti meg, akkor a harmadfokú képzési hálózat területileg eltérő fejlesztési stratégiáját ajánljuk az oktatáspolitikának.

Harmadfokú képzés

Nehezen találunk elnevezést azoknak a képzési formáknak, utaknak, szerveződéseknek és teljesítményeknek, amelyek a hagyományos iskolarendszeren kívül, részben azon túl formálódnak. Nem véletlenül. A hagyományos iskolarendszer átalakulásának vagyunk ugyanis tanúi és részesei, és ez az átalakulás, bár várható volt, tulajdonképpen mégis váratlanul indult meg, gyorsult föl nálunk és a kelet-közép-európai régió más országaiban egyaránt.

Sokan azt tartják, hogy a változás a demokratikus fordulat szülötte. Magunk azonban – korábbi tanulmányainkra és előrejelzéseinkre támaszkodva – sokkal inkább azt gondoljuk, hogy a rendszerváltozások csupán felszabadították a térség oktatáspolitikáit és oktatáspolitikusait arra, hogy cselekedjenek, vagy hogy másokat (a piacot) hatni, működni hagyjanak. Az előrejelzések évtizedekkel ezelőtt kimutatták, hogy az oktatás várhatóan Kelet-Közép-Európában is bővülni fog, föltéve, hogy a térség országai követik az európai utat. Azt azonban nem mutathatták meg ezek az előrejelzések, hogy a változás ilyen robbanásszerűen fog bekövetkezni.

A középfokú oktatás ugyanis, amely Magyarországon lényegében a hatvanas évek végéig egyfajta elit oktatási forma maradt, Nyugaton már a háború befejezése óta fokozatosan tömegessé, mára pedig általánossá vált. Sokat idézett statisztikák sora mutatja ezt. És miközben fokozatosan elvesztette egykori elit-jellegét, egyben megteremtette az alapot arra is, hogy a népesség egyre szélesebb csoportjai szerezzenek jogosítványt felsőfokú továbbtanulásra. Nyugat-Európában ez a társadalmi alapja a tömeges méretű felsőoktatásnak.

E tömeges igényel szemben kezdetben a hagyományos egyetemek állottak, amelyek változatlanul őrizték korábbi elit és szelektív jellegüket. Csakhogy a hatvanas évektől kezdve – mire a világháborút követő újjáépítési periódusok lezárultak – már nem fogták föl és terelték el az igényeket az egykori középiskolák. Tömegigénnyé az ötvenes évek végétől kezdve már nem a középfokú, hanem a felsőfokú továbbtanulás vált. Mindez lényegesen hozzájárult a hatvanas évek végének diáklázadásaihoz, megteremtve a politikai motivációt a felsőoktatás kiterjesztéséhez és átalakításához a kontinens nyugati felében.

Ezért – lényegében a hetvenes években – az egyetemek és főiskolák új intézményei alakultak ki, amelyeket legáltalában "közös főiskoláknak" nevezhetnénk (Gesamthochschule, Polytechnics). Franciaországban, ahol a főiskolák magasabb presztízsűek voltak és maradtak, az egyetemi továbbtanulás vált tömegessé, az egyetemek pedig túlsúlyosulttá és rosszul finanszírozotttá. Ez a "mediterrán modell" jellemzi – egy-másfél évtizedes késéssel – a spanyol és a portugál felsőoktatást is.

A kelet-közép-európai országok oktatási rendszerei még inkább késésben vannak. Náluk ez a fejlődési szakasz nagyjából akkor következett be, amikor megszabadultak korábbi autoritér politikai rendszereiktől. Magyarországon ráadásul még egy jelentős demográfiai hullám is elérte a felsőoktatást (az 1974-78-ban születettek). Minthogy központi szabályozás – ún. oktatástervezés – a kilencvenes években már nem működött, az új mechanizmusok – az ún. távirányítás (felsőoktatási árnyékszervezetek) – pedig még nem alakultak ki, az iskolarendszer melletti és utáni képzések szabályozás nélkül, vagy az állítólagos piac szabályozásának hatására formálódtak. Ma Magyarországon, mint a térség legtöbb országában, a helyzet zavarossá és irányítatlanná vált, s a megszokott fogalmi rendszer nem értelmezhető. Ez a zavar tükröződik a megnevezés bizonytalanságaiban is.

Amikor *harmadfokú képzésről* beszélünk, összefoglaló névvel azokra a képzésekre utalunk, amelyek a középfokú oktatás után végezhetőek el, és amelyek egyúttal föltételezik is a középfokú iskolai végzettséget. A megnevezéssel a nemzetközi konvenciót követjük (*tertiary education*). Egyúttal arra utalunk, hogy a képzésnek ez a széles, és egyelőre nálunk kevésbé áttekinthető területe fokozatosan rendszerbe szerveződik. Egyelőre azonban még nem világosak a kristályosodás pontjai, illetve a kristályosodás indikátorai sem. Sokan a jelenlegi felsőoktatást vélik a megfelelő intézményrendszernek, amelyet fejleszteni kell, hogy tömeges képzésre is alkalmassá váljék. Mások ezt különválasztanák az ún. felsőfokú szakképzéstől. Felvetődött egy olyan elgondolás is, amely az egyetemi integrációktól és nagy méretű tömegegyetemek kialakításától várta a probléma megoldását. Tisztázatlan, ki indítsa, irányítsa és értékelje a változásokat. Egyesek ezt a központi oktatáspolitikára bíznák. Mások az intézményi autonómiától, a regionális igények fölismerésétől, teljesítésétől várják a megoldást. A legelterjedtebb nézet a *piac szabályozó szerepében* véli megtalálni a probléma kulcsát. Nekünk is megvan a magunk filozófiája, amely szerint a mai állapotokat értelmezzük. Röviden: nem hiszünk a piac láthatatlan kezében, legalábbis e területen nem. Helyette állami "nagy beruházást" tartanánk fontosnak ahhoz, hogy egy jövőbeni tömeges harmadfokú képzés infrastruktúrája kialakuljon. A harmadfokú képzés teljes kibontakozását és rendszerbe szerveződését azonban mi is hosszabb, konfliktusos folyamatnak tartjuk, amelynek még csupán az elején járunk.

Tanulmányunk másik indítéka az a szilárd véleményünk, hogy a harmadfokú képzés kialakulása mutatis mutandis megismétli majd a másodfokú képzés menetét, konfliktusait és megoldásait. A párhuzamok máris csábítóak. Az egykori elit gimnáziumok megfelelőit a tudományegyetemekben véljük fölfedezni, a szakközépiskolák párhuzamait pedig a

szakképző egyetemekben. Mint ahogy a szakképzés további intézményeit véljük megtalálni a felsőfokú szakképzések változatos kavalkádjában – noha nem tagadható, ez a kínálat méreteiben már nem is emlékeztet az egykor középfokú szakképzésekre (ideológiai megalapozásukkal, a munkásosztály fölnevelésével együtt).

Területi elemzéseinkben is ezt a csábító analógiát igyekeztünk hasznosítani, amikor egy-egy vizsgált térségben a továbbtanulási igényeket és a meglévő kínálatokat állítottuk szembe egymással. Úgy gondoltuk, ez a szemlélet még akkor is hasznos, ha később kiderül, hogy nagyobb arányban tévedtünk, és csak kisebb részben találtuk el a változás trendjét. Alábbi elemzésünkéből mindenesetre az tűnik ki, hogy munkahipotézisként haszonnal alkalmazható az a filozófia, amelyet az oktatási rendszer kibővüléséről és átalakulásáról a harmadfokú képzés kapcsán ismertettünk.

Kereslet és kínálat a harmadfokú képzésben

Területi igények. Az általános demográfiai hatás a felsőoktatásban ellenkező előjelű, mint az oktatási rendszer alacsonyabb szintjein. A létszám 1996/97. évi – előre számított csúccsal – 92-93 ezer főre növekszik, majd csökken és 2001-re visszatér az 1992. évi szintre. Ezt mutatja a nemzetközi statisztikai összehasonlítás is, amely szerint az 1990-es évek elején valamennyi fejlett ipari országban növekedett a hallgatók létszáma.

Magyarországon ugyancsak jelentős – más intézmények híján – az igény a hagyományos (állami, diplomát adó) felsőoktatás iránt. A felsőoktatásban 1938-ban 12 ezer, 1994-ben pedig 116 ezer nappali tagozatos hallgató tanult. 1991-1994 között a nappali tagozaton továbbtanulók aránya csaknem másfélszeresre, a nem nappali tagozaton több, mint másfélszeresre nőtt.

A demográfiai hullám hosszabb távon foglalkoztatási következményekkel is jár. A harmadfokú képzés egyik meghatározó pillére az állami felsőoktatás, amelyre a szakképzés-centrikusság jellemző. Intézményhálózata azonban szétaprózott: ez az intézményi ellátottság tekintetében 1938-ban 16, míg 1993-ban 91 intézményt jelentett, ugyanazokat a szakmai képzés tekintetében aligha nevezhető sokszínűnek. A széttagoaltságot jelzi, hogy Magyarországon ma összesen 37 városban folyik nappali tagozaton felsőfokú képzés. Az atomizált állapotot oktatáspolitikai akarat hozta létre. A hallgatói létszám, a karok és a szakok számának gyors növelését az 1945 előtti felsőoktatási intézményhálózat nem tette lehetővé. Híves tükrözi ezt területi elhelyezkedése is.

Társadalmi igények. A harmadfokú oktatás iránti igények egyik jellemzőjének a 18-23 éves korcsoport nagyságát választottuk. A választás természetesen vitatható, mindenekelőtt azért, mert a harmadfokú képzés nemcsak erre a korcsoportra terjed ki, hanem a lakosság szélesebb köreit is magába foglalhatja, gondolunk itt elsősorban a munkanélküliek átképzésére. A 18-23 évesek korcsoportja kitüntetetten fontos a harmadfokú képzés iránti igények szempontjából. Amennyiben a képzést úgy képzeljük el, mint a másodfokú (szak)képzést mintegy két évtizeddel ezelőtt, akkor a képzésnek van egy megcélzott korcsoportja, ez pedig a 18-23 éveseké. Ebben a körben kell keresnünk azok többségét, akik a harmadfokú képzés iránt már most is érdeklődnek, valamint a jövőben is érdeklődni fognak.

A legutóbbi demográfiai hullám az 1990-es évek elején érte el a felsőoktatást. A 14-17 éveseknél 1992-ben volt a csúcs 72 ezer fővel, majd 2000-ig 30 %-kal csökken a korosztály létszáma, mintegy 50 ezer fő alá. A 18-23 évesek száma 1993-tól megnőtt: 1997 folyamán lesznek a legtöbben – 1992-höz viszonyítva 22 %-kal lesz magasabb. Ez a demográfiai hullám befolyásolja a harmadfokú képzés iránti igények változásait.

A demográfiai hullám levonulásával tehát ezeknek a mennyiségi igényeknek csökkenniük kellene. S ha valóban így történnék, akkor elegendők lennének rövid távú megoldások a

harmadfokú képzésben. (Feltételezzük, hogy a kitüntetett korcsoport tagjai nem fognak tömeges méretekben lakóhelyet változtatni, ugyanakkor valószínű, hogy az országnak vannak/lesznek olyan térségei, ahol a fiatal lakosság állandó, és vannak/lesznek olyan területek is, ahol a mobilitás nagy mértékű.) A rövidtávú megoldások kockázatosak, mert a mennyiségi változások mögött minőségi igények jelentkeznek, és ezek – a középfokú képzés történetének tanulsága szerint – nem, hogy csökkennének, hanem folyamatosan növekszenek. Ezt az igénynövekedést várjuk a harmadfokú képzés iránt is, mégpedig akkorra, amikor a mennyiségi növekedés hatása múlófélben lesz (tehát az ezredforduló után).

Ezt a várakozásunkat két megfigyelésre alapozzuk. Az egyik a harmadfokú képzésben 1960 óta a kontinens nyugati felében végbement változások (Kozma 1993). Addig a kontinens mindkét térfelén nagyjából azonos szerepet töltött be a harmadfokú képzés fontos eleme, a felsőoktatás. A hatvanas évek közepétől azonban megkezdődött a nyugati felsőoktatási rendszerek eltömegesedése, míg a keleti felsőoktatások máig szelektívek és elitisták maradtak. Feltételezhető, hogy az Elbától Keletre a változás csak az 1989/90-es fordulat után következik be. Ideológiáját máris hallhatjuk: eszerint azért kell egyre több hallgatót beengedni, hogy "felzárkózhassunk Európához" (Barkó 1992). A megállapítás vitatható, mivel valódi okai egyrészt a demográfiai hullám már részletezett elemeiben, másrészt a 18-23 éves korcsoport és a 23 évesnél idősebbek mozgásterének szűkülésében keresendők.

Valószínű azonban, hogy a képzések révén a korcsoportba tartozó fiatalok majd nagyobb arányban tudnak felsőfokú oklevelet szerezni akkor, amikor a jelentkezők abszolút száma csökken.

Itt kell kitérnünk arra az aggodalom, hogy ha a harmadfokú képzés megfelelő intézményi bázissal a '90-es években folyamatosan fejlődik, akkor az ezredforduló után már végül nem lesz elegendő jelentkező. Ezt az aggályt a másodfokú képzés kiterjesztésekor már olvashattuk, így hát tudjuk azt is, mi történik a valóságban (Erdész 1976): *nem a jelentkezők fogynak el, hanem a képzés jellege változik meg*. A harmadfokú képzés esetében sem várjuk, hogy a demográfiai hullámmal együtt majd a képzés iránti érdeklődés csökkenését tapasztaljuk. Sokkal inkább számíthatunk arra, hogy a hagyományos felsőoktatás – amelyet az egyetem testesít meg – modernebb, tömegesebb és népszerűbb felsőoktatássá fog átalakulni, amely a középfokú oktatásból nemcsak a legjobbakat tudja és akarja befogadni.

S ez elvezet a következő megállapításhoz: az, *ami ma a harmadfokú képzésben végbemegy, lényegében megismétli a másodfokú képzés változásait*. Ezekről a változásokról – amelyek Magyarországon mintegy két évtizede kezdődtek – már szóltunk. Lényegüket abban foglalhatjuk össze, hogy a másodfokú képzés tömegessé vált, és ez átalakította az intézményeket és a képzési rendszert. Nagyjából az ezredfordulót követően, ilyen változásokat várunk a harmadfokú képzésben is. Amiből az következik, hogy a harmadfokú képzés iránti igények további növekedésére számíthatunk majd akkor is, amikor ezt már pusztán demográfiai okokkal nem lehet megmagyarázni.

Képzési kínálat. A területi megközelítés fontossága az országos összkép kialakításához fontos vizsgálati módszer. Az oktatási hálózat annyira területhez kötött – és annyi szállal kapcsolódik egy-egy térség (település) fejlettségének egészéhez –, hogy enélkül érdemben nem is tárgyalható. Az oktatás ún. rendszerszemlélete elvont. A valóságban a konkrét (harmadfokú) intézmények vannak, helyhez kötött vagy ingázó oktatói gárdával, felszereltséggel, döntési mechanizmusokkal és elhelyezkedési lehetőségekkel. A harmadfokú képzés tömegesedésével hálózatának további elaprózódását várjuk. Mégpedig abból az egyszerű megfontolásból, hogy új társadalmi csoportok lépnek a harmadfokú képzésbe, amelyeknek igényeit lakóhelyükhöz közelebb lehet (kell) kielégíteni. Ezt sugallja

az is, hogy a harmadfokú képzés tömeges formája szorosan kapcsolódik a munkaerőpiachoz. Vagyis az intézmények nem vonhatják ki hallgatóikat évekre eredeti társadalmi környezetükből – mint az egyetemi campusok –, hanem a lakóhely és a munkahely együttesében kell szerveződniük.

A regionális oktatáskutatás tehát a harmadfokú képzésben is felértékelődik. Területileg is ismernünk kell az igények várható változásait, ha a harmadfokú képzéseket ésszerűen és harmónikusan akarjuk telepíteni, fejleszteni. Annál is inkább, mert mind a mennyiségi, mind a minőségi igények területileg meglehetősen eltérnek egymástól.

A kereslet változásai

Mennyiségi igény: demográfia. A demográfiai hullám statisztikai számítások alapján a következőképpen fog országszerte levonulni: 2000-ben még mindig hat mind a Dunántúl, mind a Tiszántúl középső kistérségeiben. Ugyanakkor az apadás mind érzékelhetőbbé válik (főként a nagyobb városok vonzáskörzeteiben). A fordulat 2005 körül válik látványossá, amikor a kitüntetett korcsoport aránya a kistérségek többségében csökkenni kezd. 2010-ben ez a fogyás néhol drámaivá válik. Ugyanakkor még 2010-ben is tart a 18-23 évesek arányának növekedése a Középső- és Felső-Tiszavidéken, valamint a székesfehérvári konurbációban. Az 1990-es népszámlálás szerint a 18-23 évesek a kistérségek lakosságának 6,5-10 %-át alkották. Több-kevesebb biztonsággal kirajzolható egy északnyugat-délkeleti tengely. A "tengelytől" északra fekvő kistérségekben rendszerint magasabb a fiatalok aránya, míg ettől délre rendszerint alacsonyabb. Az 1995-ös kép meglehetősen meglepő. Ez az 1973-76 között születettek demográfiai hullámának térségi megjelenése. Különösen látványos a Délnyugat-Dunántúlon tapasztalható demográfiai változás. Az is érdekes, hogy a várttól hol marad el a fiatalság növekedése. Ilyen kistérségeket például Abaújban vagy a Felső-Tiszavidéken találunk. A 2000. évi állapot kiegyenlített. Itt a demográfiai hullám "levonulóban" van, és ez a fiatalság területi megoszlását viszonylag kiegyensúlyozottá teszi.

A 2005-ös állapot legalább annyira megdöbbentő, mint az 1995-ös. Mintha a kistérségek teljesen kiürültek volna. 10 % fölötti arányt már sehol sem találunk. Az ország területének többségében a fiatalok aránya 5,8–7,5 %. Csupán az ország keleti csücskének lakossága marad az átlagnál fiatalabb, valamint a fővároshoz Délnyugatról csatlakozó területeké. 2010-re ez a folyamat kiteljesedik. A vizsgált fiatalok az átlaghoz képest nagyobb arányban csak a Középső- és a Felső-Tiszavidéken, valamint Kecskemét "agglomerációjában", illetve a székesfehérvári konurbációban mutathatók ki. Egyébként arányuk a kistérségekben 7,5 % alá csökken.

Vagyis a demográfiai hullám látványosan megemeli a 18-23 évesek arányát az ország legkülönbözőbb térségeiben. Ez a növekedés 2000 körül várhatóan demográfiaileg homogenizálni fogja az ország térségeit. Az ezredfordulót követően azonban csupán az ország említett három térségében várható, hogy a 18-23 évesek a magyarországi átlagnál valamivel többen lesznek.

A demográfiai hullám sematikus elképzelése tehát – az arra való szüntelen hivatkozás – az oktatáspolitikában sem tartható. Hiszen a lakosság demográfiai jellemzői éppúgy számottevően eltérnek az ország különböző térségeiben, mint más jellegű magatartása. Ennek következtében a demográfiai hullámhegyre számos térségben tulajdonképpen már az 1990-es években sem volna szabad hivatkozni. Ugyanakkor azonban – ami a kitüntetett korcsoportot illeti – az ezredforduló után is növekedéssel lehet számolni.

Minőségi igények: iskolázottság. Eddig úgy tettünk, mintha a harmadfokú képzés "klientúrája" a 18-23 évesek teljes korcsoportja volna. Holott per definitionem nem lehet az,

mivel harmadfokú képzésen az érettségi utáni képzést értjük. Megvizsgáltuk tehát a közép- és felsőfokú végzettségűek arányát is (kistérségenként, a 18 éven felüli lakosság körében).

Ez az arány a legutóbbi népszámlálás szerint az ország nagyvárosaiban 40 %, míg más térségekben (például Sárköz, Bácska, Abaúj, Tápíóság) csak 15 % körüli volt. A 18-23 éves korcsoport teljes létszámát aránylag pontosan lehetett követni 1990-2010 között, hiszen a ténylegesen megszületettek alkották. Iskolai végzettségüket azonban csak 1990-95 között tudjuk biztosan, a továbbiakban csupán megbecsüljük.

E becsléskor abból indulunk ki, hogy a jelzett időszakban az iskolázottság iránti igények nőnek. Utalunk azokra a korábbi megállapításokra és megfigyelésekre, amelyek az iskolázottság iránti igények változását az ún. S-görbével írják le (Forray 1986, Forray 1988). Jelenleg azt feltételezzük, hogy az érettségi iránti igény még nem telítődött a lakosság körében, ezért tehát ennek az S-görbének a felfelé szálló ága folytatódik. Ennek segítségével ötvenként korrigáljuk az érettségit szerettek arányát (számát) úgy, hogy a csökkenő létszám mellett mind többen kívánnak majd leérettségizni.

1990-ben az ország nagyvárosi vonzáskörzeteiben élt a legtöbb érettségizett felnőtt. Ugyancsak nagyszámú érettségizettel találkoztunk a középvárosokban és megyeszékhelyeken. Az emelkedés 1995-ben látványos: számos megyeszékhely kerül át a legfelsőbb kategóriába; ugyanakkor a legalacsonyabb kategóriába tartozók csaknem változatlanok maradnak. 2005-ig nagyjából az 1990-es állapot áll vissza. Tanulságos ugyanakkor, hogy az érettségizettek a kitüntetett korcsoportban száma tovább emelkedik. Különösen látványos ez az ország északkeleti, valamint észak-nyugati térségeiben. Egyes térségekben az érettségizettek számának növekedése még 2010-ben is tart (az ország északkeleti térsége).

Az érettségizettek számának változása – ha a feltételezett igénynövekedéssel korrigáljuk a demográfiai fogyást – korántsem drámai az ezredforduló után. A kép sokkal kiegyenlítettebb, mint a népességszám megoszlása. Főként pedig meglehetősen állandónak látszik egyes kistérségek "helyezése". Az adatok alapján arra következtetünk, hogy *a harmadfokú képzés iránt jelentős kereslet fog mutatkozni a győri, székesfehérvári, pécsi, kecskeméti, szolnoki, szegedi, miskolci, nyíregyházi és debreceni vonzáskörzetekben*. Ugyancsak számottevő keresletre számítunk Északnyugat-Dunántúl egyes térségeiben, a budapesti agglomerációban, Heves és Borsod egyes térségeiben, valamint néhány beregi és szatmári kistérségben. Depressziós övezetekként tartjuk nyilván viszont a Pécshez tágabban kapcsolódó, és a Szegedhez társuló kistérségeket, a délnyugati határvidéket, a Középső-Tiszavidéket, valamint az abaúji és zempléni kistérségeket.

A kínálat változásai

Intézményhálózat. A felsőoktatás intézményhálózata távolról sem azonos a harmadfokú képzési ellátottsággal. A mai felsőoktatás – főként az egyetemek – nem is alkalmasak az ún. harmadfokú képzési igények kielégítésére, mivel ezeknek az igényeknek a nagyobb része eleve szakképzéshez kötődik. Magyarország felsőoktatási hálózata rendkívül tagolt. Ha Budapestet nem tekintjük, három olyan település van, amelyben öt-hét intézmény működik; összesen 21 településen működik egy-egy főiskola. Minden megyében legalább egy felsőoktatási intézmény található; esetleg több is (például az ún. várospárosokban, mint Gyöngyös és Eger vagy Szarvas és Mezőtúr, Pápa és Zirc, Kecskemét és Nagykőrös). Megjegyezzük, hogy az intézmények mérete és elhelyezkedése végül is tükrözi – legalábbis bizonyos mértékben – az ország településszerkezetét. Kiegyenlített hálózat csak kiegyenlített településszerkezetű országban működik jól. Ahol a településszerkezet tagolt – mint Európa keleti felében –, ott minden ellátó hálózat tagolttá válik. Ez annál inkább igaz, mennél

szélesebb lakossági kört látnak el. Így tehát várható, hogy *a harmadfokú képzés jövőendő hálózata a mai felsőoktatási hálózathoz hasonló tagoltságot fog mutatni.*

Ha a jelenlegi hálózat vonzaskörzeteit is figyelembe vesszük, akkor kitűnnek a *harmadfokú képzéssel lefedetlen térségek.* Ilyenek a dél-dunántúli régió, a Duna-Tisza köze, különösen is Bácska északi része, a Tisza középső vidéke, ehhez kapcsolódva Békés északi tája, a bihari kistérségek és az ország északkeleti sávja. Ugyanakkor abszolút mértékben gazdag kínálattal rendelkezik az észak-dunántúli régió (a határmenti övezettől eltekintve), a budapesti agglomeráció, a Tisza déli vidéke és Szolnok megye kistérségei. A kínálat gazdagsága különösen meglepő az Alföld középső és déli térségében. A kínálat szegényessége pedig szembeötlő a Tisza-Sió-Balaton-országhatár által bezárt sokszögben.

Intézményi méretek. A harmadfokú képzési kapacitást a jelenlegi felsőfokú intézményekben tanulók számával jellemeztük. Bár ez elnagyolt mérőszám, mégis az egyetlen országosan hozzáférhető statisztikai adat, amely egyúttal népességi statisztikákkal is egybevethető. Tudatában vagyunk azonban annak, hogy mindez távolról sem jelenti a képzés szintjeinek, illetve irányainak összehasonlíthatóságát. A képzési kapacitásokat elméletileg aszerint növeltük, hogy a harmadfokú szintre való továbblépés milyen bővülése várható. A már említett S-görbe alapján az érettségizettek mintegy 40 %-ának továbbtanulásával számoltunk. Bár ez meghökkentően magas aránynak látszik, tudomásul kell vennünk, hogy a kereslet a harmadfokú szint, azon belül a felsőoktatás iránt ma itt tart Magyarországon. Hipotézisünk szerint ez az arány nem csökkenni, hanem enyhén emelkedni fog, ami önmagában is indokolja a harmadfokú képzés kínálatának mérlegelését, bővítését.

Az egyes településeken található képzési kapacitás jól kivehetően különbözik egy délnyugat-északkeleti tengely mentén. A tengelyről már esett említés a demográfiai elemzés során. Itt most arra hívjuk föl a figyelmet, hogy ez a tengely – előrejelzésünk szerint – az ezredforduló után egyre kifejezettebbé válhat. Egy második, "kiegészítő tengelyt" vélünk még fölfedezni a budapesti agglomerációtól a délkeleti határszél felé haladva (Gödöllő-Kecskemét-Szeged). Az elmondottakhoz képest további "csomósodási térségek" az ország északnyugati, illetve északkeleti csücske, valamint Kaposvár-Pécs-Szekszárd-Baja körzete. Föltűnően intézményhiányos az ország délnyugati határövezete, a bácskai térség, valamint a Tisza középső vidékének kistérségei.

Az intézményi *kapacitások* adott elhelyezkedése, illetve annak várható alakulása idejét múltta teszik azokat az integrációs elgondolásokat, amelyeket az 1980-as esztendőök elején fogalmaztunk meg (Kozma 1983). Pedig az ún. universitas-konceptió ma is jobbra ezeken az elképzeléseken alapul. Kérdéses az is, hogy a megyei főiskolák hálózatának kiépítése – ami az universitas konceptió utódaként az 1990-es évek elején rajzolódott ki (Kozma 1992) – az ezredforduló után is időszerű lehet-e.

Kereslet és kínálat térbeli viszonya, 1995-2010

Ha a keresletet és a kínálatot – várható időbeli és térbeli változásait – egybevetjük, akkor áttekintést kapunk a harmadfokú képzés fejlesztésének szükségességéről. Többféle egybevetés lehetséges.

A jelenlegi intézmények méreteit kistérségenként a 18-23 évesek számával összevetve, a következőt állapíthatjuk meg. Az intézmények mérete zömmel megfelel a harmadfokú képzés iránti igények térbeli megoszlásának. Különösen igaz ez az ország északkeleti térségeiben. A kereslet és a kínálat ilyen látszólagos egyensúlya a korábban tervezett felsőoktatás ismert és másutt már leírt következménye (Forray 1988). Viszont szegényes kínálatot találunk a Szolnok-Debrecen-Szeged háromszögben. Kifejezetten szegényes a kínálat a Szeged-Pécs-

Szombathely sávjában. A Budapest-Kecskemét-Szeged-Pécs által határolt térségek pedig – az 1995-ös igényekhez képest – az ország harmadfokú képzésben legszegényesebb területe. Térségi fejlesztéspolitikát úgy lehet kialakítani, hogy a prognosztizálható igényeket nemcsak az intézmények hálózatával vetjük egybe, hanem vonzaskörzeteiket is figyelembe vesszük. A szatmári és a beregi kistérségekben erős kereslet várható a harmadfokú képzés iránt, ugyanakkor elérhető közelségben nincs elegendő intézményi kapacitás. A Miskolc, Eger és az államhatár közti kistérségek helyzetét közlekedési nehézségeik rontják. A Zalaegerszeg, Keszthely és az országhatár által bezárt térségben nincs megfelelő kínálat. Változatlanul problematikusnak látszik az ezredforduló után is a Győr-Pápa-Szombathely, valamint az államhatár által közrefogott terület. Az itteni intézmények kapacitása, illetve megközelíthetősége várhatóan nem elegendő a növekvő képzési igények kielégítésére. A statisztikák tükrében némely képzési helyek jövőbeni sorsa legalábbis kérdőjelesnek látszik. A Dunántúlon szembeötlően Pécsen vannak problémák, amelynek vonzaskörzetében erősen csökkenő képzési igény várható; a Dél-Alföldön statisztikáink szerint Szeged körzetében ugyancsak csökkenő képzési kínálat mutatkozik. Főként ilyenek a Szarvas és Mezőtúr kapacitásai, mert vonzaskörzetükben várhatóan tovább csökken a képzés iránti igény. A Győr-Veszprém-Székesfehérvár közti térséget csak azért nem soroljuk ide, mert nem egy, hanem számos más intézmény vonzaskörzetében fekszik: bár a 2010 után képzési igényét tekintve csökkenés várható, azonban a számos környező kapacitás egymással összehangolható, módosítható.

Egyre sajátosabb helyzetben lesznek a határmenti térségek. Az itt található képzési kapacitás közül szinte valamennyinek – de különösen a Dunántúl északnyugati csücskének – természetes vonzaskörzete átnyúlik az államhatáron. Részletesen elemezni kell a túloldali térségek képzési igényeinek, illetve kínálatának alakulását ahhoz, hogy e határmenti kínálatáról csupán valamennyire is megalapozott véleményt mondhassunk. Ez azonban már további kutatás feladata (Forray 1992, Imre 1993, Híves, Radácsi 1997).

Fejlesztéspolitikai elgondolások

Hogyan elégíthető ki a harmadfokú képzés iránti területileg eltérő, de országosan dinamikusan növekvő igény? Mielőtt erre válaszolnánk, nem árt leszámolni egy népszerű illúzióval, az oktatás piacosodásával.

Magán felsőoktatás. A demokratikus fordulat óta az oktatási rendszerben megjelentek a kereskedelmi (piaci) jellegű vállalkozások. Lassan nálunk is ideológia kerekedik hozzá, amely a vállalkozással kívánná megfegyelmelni a közszolgálati szférát, hatékonyabbá tenni a tanítás-tanulási folyamatot, és akár pótolni is a hiányzó infrastruktúrát (Drahos 1995). E vállalkozásoknak két fontos tanulságuk van. Az egyik, hogy az oktatásnak is pénzben mérhető ára van, valaki ott is "fizeti az ebédet", még ha nem is szükségképpen az, aki fogyasztja. Ez az aprócska tény nemcsak a Kádár-rendszerben került el a figyelmünket, hanem valamennyi ún. jóléti államban Keleten és Nyugaton egyaránt. A másik tanulságuk, hogy a (harmadfokú) képzést is lehet üzemszerűen szervezni, irányítani és finanszírozni, különösen akkor, ha a szféra, amellyel együtt, s amely számára képez, maga is üzemszerűen működik. S mivel a harmadfokú képzések zömmel szakképzési jellegűek, ez a gyakorlat kézenfekvőnek látszik. Hatékony azonban csak úgy lehet, ha megfelelő infrastruktúrája van, és ha – előbb vagy utóbb – beilleszkedik az oktatási rendszerbe is. A harmadfokú intézmény ugyanis nemcsak a vállalati szférával áll kapcsolatban – amelynek képez –, hanem az iskolarendszerrel is, ahonnan a hallgatóit felveszi. A meglévő vagy tudatosan telepített, fejlesztett infrastruktúra nélkül a harmadfokú képzés éppúgy nem versenyképes, mint a termelés; és az infrastruktúra itt is sokba kerül. Nem önmagában sokba, hanem, ha tandíjban akarnánk megfizettetni a kiépítését vagy a tanárok kiképzését. A harmadfokú képzés piaci megoldásai ott sikeresek,

ahol ráépülnek a közsférára, és azt egészítik ki. Nem állítjuk, hogy ez valami egyetemes törvényszerűség volna. Közép-európai körülményeink között azonban, amikor az oktatási rendszer infrastruktúráját jobbra központilag építették ki és tartották fenn, s ahol a fizetőképes kereslet szűk, mindenképpen kormányzati stratégia kívántatik a harmadfokú képzés jövőbeli fejlesztéséhez.

Universitas-koncepció. Említettük, hogy adataink alapján túlhaladottnak látszik az az universitas-koncepció, amelyet az 1980-as évek elején képviseltünk. Akkor úgy gondoltuk, hogy "a nagy hagyományú egyetemi szervezet köré és mellé a nem tradicionális és nem megszokott továbbképzések sokaságát kellene telepítenünk. Az egyetemeket egyetemessé kellene tennünk abban az értelemben is, hogy a középfokú oktatást követő képzések egyfajta szervező központjává, gyűjtőhelyévé válhassanak... Régióként viszonylag teljes felsőoktatást kellene kialakítani, feltételezve természetesen, hogy az adott régióban megfelelő elhelyezkedési esélyek is vannak. A jövő univerzitásai szempontjából talán az a legfontosabb, hogy az egyes, ma meglévő intézmények képzési profiljaikat egy-egy régió belül akarják s tudják egymással egyeztetni, segítségül hívva esetleg más, nem felsőoktatási, hanem például kutatási intézmények szolgáltatásait is." (Kozma 1983)

Ma úgy látjuk, hogy ez a koncepció, amely az 1970-es évek német, skandináv és angol közös főiskolaival tartotta a rokonságot (Bahrenberg 1974) tulajdonképpen megszületése pillanatában túlhaladott volt, mégpedig főképp demográfiai okokból kifolyólag. Azt a helyzetet tükrözte ugyanis, amely a nyolcvanas években alakult ki Magyarországon, amikor a felsőoktatásban épp demográfiai apály volt, és egyébként is a rendszer növekedését szorosan ellenőrizte a kormányzat, a tervehivatal és a pártközpont. Ilyen "regionális szellemi központoknak" álmodta egykor Erdei Ferenc a magyar városokat (Erdei 1941, 1976). Egyik is, másik is tömegesedés helyett tradicionális, szűk és elitista demokráciát álmodott a jövőbe.

Országos főiskolai hálózat. Azt is említettük, hogy túlhaladott (mechanikus) a megyei főiskolák "gerinchálózatának" kiépítésére való törekvés, amit az 1990-es évek elején fogalmaztunk meg (Kozma 1992). Akkor úgy gondoltuk, hogy a megyei központokra kellene telepíteni, illetve az ott meglévőket bekapcsolva kiépíteni a felsőoktatás első szakaszát. Ide léphetnének be az érettségizettek, hogy szakmát tanuljanak vagy felkészüljenek az egyetemre. Az egyetemek és főiskolák pedig egyre több szakon és egyre több jelentkezőt csak az ilyen előkészítő elvégzése után vennének föl diplomát nyújtó képzésekre.

Bár ez az elgondolás akkor már jobban rímelt a kilencvenes évek első felének valóságára, mint a hivatalos rangra emelt universitas-koncepció, valójában ez is kissé későn fogalmazódott meg. Mert ma nem kell már kiépíteni a felsőoktatás "megyei gerinchálózatát", hiszen megyénként általában legalább két intézmény is van. Inkább azon érdemes gondolkodni – a megyei kezdeményezéseket idejekorán közös irányba terelve –, hogy milyen térségi szinten szervezhető még/már értelmesen a harmadfokú képzés.

Településszerkezet és felsőoktatási rendszer. Ha a harmadfokú képzési kínálatot a felsőfokú oktatás mai hálózatára kívánjuk telepíteni, akkor számolnunk kell e hálózat további strukturálódásával. Kiegyenlített intézményhálózat ugyanis csak kiegyenlített településhálózatú régiókban hozható létre és működhet tartósan (Híves 1995). Hierarchikus településszerkezet esetén – és Kelet-Közép-Európa országainak településszerkezete többségében ilyen – a harmadfokú képzés kiterjesztése törvényszerűen hierarchikus oktatási rendszert és intézményhálózatot hoz létre.

Ebből olyan harmadfokú rendszer következne, amelynek legalább két, de inkább három szintje van (post-secondary, graduális és posztgraduális). Ezek a szintek egymásra épülnek úgy, hogy egyik feltétele a másiknak. Az intézmények pedig olyan hálózatba szerveződnek – fenntartótól függetlenül –, ahol a lakóhelyhez közelebbi intézményekben lehet felkészülni a magasabb szintű továbbtanulásra, képzésre vagy fokozatra.

HÍVES TAMÁS – KOZMA TAMÁS – RADÁCSI IMRE

IRODALOM

BAHRENBERG, G.: *Zur Frage Optimaler Standorte von Gesamthochschulen in Nordrhein-Westfalen*. Bonn: Erdkunde, 1974.

BARKÓ ENDRE (szerk.): *A magyar felsőoktatás fejlesztése 2000-ig*. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1992.

DRAHOS PÉTER – SETÉNYI JÁNOS: *Felsőoktatás és szakképzés: egy lehetséges jövőkép*. Kézirat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1995.

FORRAY R. KATALIN – KOZMA TAMÁS (szerk.): *Oktatóökológia*. Budapest: Oktatókutató Intézet, Budapest, 1986.

FORRAY R. KATALIN: *Társadalmunk és középiskolája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

FORRAY R. KATALIN – KOZMA TAMÁS: *Társadalmi tér és oktatási rendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

FORRAY R. KATALIN – PRIBERSKY, ANDREAS (szerk.): *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1992.

HÍVES TAMÁS – KOZMA TAMÁS: *A tankötelezettség teljesítésének területi feltételei*. Kézirat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1995.

HÍVES TAMÁS – KOZMA TAMÁS: *Oktatódemográfiai változások: térségi előrejelzés 1990-2010*. Kézirat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1995.

HÍVES TAMÁS – RADÁCSI IMRE: *Határmenti térségek történeti-statisztikai elemzése*.

Kézirat. KLTE Neveléstudományi Tanszék Könyvtára, Debrecen, 1997.

IMRE ANNA: *Iskolák a határon*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1993.

KOZMA TAMÁS: *Szellemi életünk regionális központjai*. In: Magyar Tudomány 1983/3. pp. 181-194.

KOZMA TAMÁS: *A közoktatás és a felsőoktatás illeszkedése*. Kézirat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1992.

KOZMA TAMÁS: *The expansion of education in Eastern Europe: A regional view*. In: Higher Education in Europe 1993/2. pp. 85-96

KOZMA TAMÁS et al.: *Harmadfokú oktatás a budapesti agglomerációban*. Kézirat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1995.

LADÁNYI ANDOR: *A felsőoktatás mennyiségi fejlődésének nemzetközi tendenciái*. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1992.

LADÁNYI ANDOR: *A post-secondary képzés kérdéséhez*. Kézirat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1993.

LADÁNYI ANDOR: *A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlítása*. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1996.

SETÉNYI JÁNOS (szerk.): *Felsőoktatás*. In: *Educatio* 1993/2.

Az oktatási rendszereket a nemzetközi nómenklatúra szerint első-, másod- és harmadfokú oktatássá szokás szétbontani. Tanulmányunkban a harmadfokú képzés körébe soroljuk mindazon képzéseket (akár felsőfokú diplomát adnak, akár nem), amelyek megkezdéséhez az érettségi vizsgát megkövetelik. A harmadfokú képzés más elemeit az 1990-es évektől tudjuk leírni. Szféráit nagy vonalakban a következők alkotják: a hagyományosan értelmezett – nappali, esti, levelező tagozatos – állami felsőoktatás mellett *posztgraduális*, *post-secondary* és *post-compulsory* képzések. Mellettük kezdenek kialakulni az új képzési intézmények: például népfőiskola, egyházi tulajdonú intézmény. Nagyobb részük magas tandíjú, "kurzusdiplomát" nyújtó iskola.

A vizsgálatot a Miniszterelnöki Hivatal Gyermek- és Ifjúsági Koordinációs Tanácsa támogatta.